

УДК 322.1

І. Долматов,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ І СТАЛОСТІ ПОЛІТИЧНИХ КОРДОНІВ

Сучасні глобальні процеси інтеграції сприяють актуалізації ідеї загальногромадянства, яку сформулював Мохамед Н. Наби, виходячи з принципу універсальних прав людини [1, с. 323-325]. Шлях до всесвітнього громадянства лежить через розвиток систем регіонального громадянства, і досвід його встановлення на сьогодні є в країнах-членах ЄС.

Державна ідентичність деформується через дію внутрішніх факторів, що сприяють встановленню кордонів. Політична ідентичність не витримує конкуренції з конфліктними етнічними ідентичностями, сталість яких не залежить від політичних трансформацій і не вимагає соціальної дії для існування з боку носіїв. Спроби створити політичну ідентичність у багатонаціональних державах не завжди мали успіх. Так, у колишніх Югославії, Чехословаччині, Бельгії етнічні ідентичності були сильнішими за політичні.

Таким чином, проблема ідентичності пов'язала аналіз політичних кордонів з аналізом функцій держави. З цього випливає політична формула: якщо немає стабільної політичної ідентичності, немає і стійких кордонів, стабільної території, стабільної держави. Отже, легітимні кордони спочатку створюються в соціальних уявленнях, а потім делімітуються на карті.

З інших позицій зазначену проблему розглядає структуралістська теорія, основи якої закладені Є. Гіденсом. За цієї теорією держава – це вмістище («контейнер») влади. Вона прагне розширити свій вплив, щоб контролювати зовнішні чинники, що впливають на неї. Ці дії вимагають легітимації з боку гро-

мадян. Однак міць глобальних факторів перевершує можливості навіть самих великих держав, змушених підкоряти свою діяльність нормам міжнародного права, відмовляючись від частини свого суверенітету. До даного типу теорій належить теорія «плавильного казана», яка висунута американськими дослідниками в 70-х роках ХХ ст. Вони вважали, що значення етнічних спільнот і етнічних почуттів буде поступово нівелюватися в ході процесів урбанізації і модернізації, акультурації меншостей, структурної і мовної асиміляції [Цит. за: 2].

Структуралістська теорія є віддзеркаленням актуалізації неоліберальних концепцій співвідношення нації і держави, що підкреслюють вузькість розмежування цих понять порівняно з розмахом сучасних проблем. Отже, жодна держава не може самостійно забезпечити задовільний рівень добробуту своїм громадянам. Уряди змушені вдаватися до недемократичних методів управління, що знижує легітимність держави в очах громадян, прискорює ерозію політичної ідентичності, особливо в прикордонних районах.

Прихильники глобальної взаємозалежності зосереджують увагу на об'єктивних економічних чинниках: поглибленні міжнародного поділу праці, удосконаленні комунікацій, зв'язку. Якщо в минулому кордони поділялися на «вигідні» і «невигідні», «природні» і «штучні», що служило підставою для територіальних претензій, то нині процес інтеграції призвів до іншої крайності – появи міфу про стирання державних кордонів, як «шрамів історії».

Однак інтернаціоналізація громадського життя не веде до «безмежного» світу, або світу без кордонів. Навпаки, успіх цього процесу безпосередньо залежить від того, що світовий простір розділений державними кордонами на «відсіки», тому що для руху капіталу потрібна «різниця потенціалів» між територіальними одиницями, в яких діє різне митне, фіскальне, трудове, екологічне й інше законодавство і гарантії місцевої влади. Іншими словами, світова система має потребу в нерівності, а державні кордони служать для її збереження.

Процеси глобалізації й уніфікації зіштовхнулися з проблемами «перетинання» кордонів, але не стільки політичних, скільки культурно-цивілізаційних. В останні роки затвердився термін «геокультура» для розуміння еволюції прикордоння в системі «центр-периферія» макрорегіонів, цьому присвячені роботи Д. Замятіна, Н. Замятіної, С. Суцїя та А. Дружинїна, Е. Морозової. Дослідження прикордонних контактних зон у процесуальному аспекті групуються по двох напрямках – функціональному й еволюційному. Представники першого з них – це послідовники Ж. Готтмана і Р. Хартшорна, які вважають державу консолідованою територіальною системою, в якій головним є збереження стабільності зафіксованого простору, що не залежить від віку просторової системи та її хронології [Див.: 3, с. 53-182]. Держава розглядається як структурна єдність протилежних сил – відцентрових і доцентрових, а підтримання єдності відбувається шляхом вертикальної інтеграції соціальних груп і горизонтальної інтеграції регіонів. На думку Е. Шїлза, центр (система влади) грає активну, інноваційну роль у державі. Периферія, в тому числі прикордонна, пасивна і традиційна, однак, відіграє не менш важливу роль. Вона сприймає імпульси нового по мережах комунікації, що йдуть із центра, та адаптує до місцевої культури, пом'якшуючи наслідки культурно-політичної трансфор-

мації. Політична система та її кордони не є аналогами біологічної системи і тому не є залежними від історичного часу, а обумовлюються лише структурно-функціональними чинниками.

Протееволюціоністи (Н. Паундс, С. Ван Валкенбург, Дж. Паркер) вважають зміну політичного простору процесом, що залежить від хронологічної динаміки. Модель Н. Паундса пояснює зростання державної території та зміну функції кордонів радикальним «розбуханням» первісного ядра. Ван Валкенбург у руслі теорії локальних цивілізацій розуміє розвиток як «пульсацію» політичного організму згідно з його «віком». Дж. Паркер виокремлює усередині простору країни первинне ядро (місце зародження держави), історичне ядро (розширене порівняно з першим), зовнішню мантию ядер, периферії різних порядків далекості [Див.: 4]. Отже, внутрішні кордони між центром та периферією – адміністративні чи культурні – отримують різний офіційний статус залежно від віку політичної системи.

Існування стійких геополітичних розламів, що збігаються з кордонами між цивілізаціями – великими геокультурними таксонами, проаналізовано в теорії американського дослідника Директора Інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті С. Хантінгтона. Автор доводив, що після краху біполярної системи політичний світ розпадеться на деякі великі спільності, що в цивілізаційному, культурному і політичному відношенні розходяться один з одним і тому рано чи пізно конфліктують. «Світова політика, – писав С. Хантінгтон, – вступає в нову фазу... тепер лінії розколу пролягають між цивілізаціями, як головними лініями політичних фронтів. Отже, джерело конфліктів у новому світі породжено не ідеологією та економікою, а розходженнями в культурі. Лінії розламу між цивілізаціями стають гарячими точками» [5, с. 35-49]. Доли світу визначаються взаємодією між цивілізаціями – західною, конфуціанською, японською, ісламською, індієтською,

слов'яно-православною, латиноамериканською і африканською.

Національні держави були головними суб'єктами політичних відносин протягом сторіч (із часу Вестфальського договору), вважає С. Хантінгтон, у цілому ж всесвітня історія – історія цивілізацій, де релігії є головним чинником єднання суспільства, що пояснює активізацію фундаменталістських рухів у сучасних політичних відносинах. Обґрунтуванням неминучості цивілізаційного протистояння є теза про можливість подвійного громадянства та неможливість подвійної релігійності: можна бути напівфранцузом чи напіварабом, проте не можливо бути напівкатоликом чи напівмусульманином [5].

Отже, культурні розлами визначають найбільш сталу систему політичних відносин усупереч тенденціям глобалізації і розмивання політичних кордонів. Так, була піддана критиці «світосистемна» теорія.

Найбільшим є розлам між «Заходом» (атлантична цивілізація) та іншими цивілізаціями. Інші лінії протистояння: «Захід» – ісламська цивілізація; західне – східне християнство. На схилі ХХ ст. «Захід» вийшов із фази «воюючих країн» і перейшов у фазу «універсальної держави» (фаза сучасного розвитку). Держави «Заходу» поєднуються у дві напівуніверсальні держави в Європі і Північній Америці, де політичний кордон фактично збігається з природним – «внутрішньою протокою «Заходу» – Атлантичним океаном.

На визначення цивілізаційних кордонів та їх політизацію вказував австрійський генерал Генріх Йордис фон Лохаузен. Він вважав район Перської затоки цивілізаційним кордоном, що «пов'язує» Далекий Схід з Африкою і Європу з Індією. Він зазначав: «Тут, на підступах до затоки, ісламський світ розділяється на арабську і перську частини... Усякий, хто розташувався в цьому районі, може створити як захист, так і погрозу в усіх напрямках не тільки Середнього Сходу, але і Євро-

пи, Індії й Африки. Таке розташування припускає спробу створення третього фронту проти російської держави». Головний гравець у цивілізаційній війні – Сполучені Штати, що зробили ставку на Середній Схід і на контроль над Саудівським нафтовим краном...» [6, с. 794]. Автор акцентує увагу на тому, що питання не тільки в нафті, а в стратегічному політичному протистоянні, де зона Перської затоки виступає чітким цивілізаційним кордоном, що впливає на політичний процес.

Слідом за С. Хантінгтоном і Г. Й. Лохаузенем Йосип Галтунг виокремив сім релігійно-культурних макрорегіонів і висунув гіпотезу про те, що основні потоки товарів і послуг, робочої сили і капіталів переміщуються всередині цих великих ареалів і не перетинають їх кордонів [6]. Отже, кордони макрорегіонів, що мають певні економічні, культурні, цивілізаційні особливості, прагнуть до набуття якості політичних, що є об'єктивним процесом історичного розвитку.

Широка дискусія серед вітчизняних і зарубіжних науковців ясно показала, що культурно-цивілізаційні теорії занадто спрощено трактують реалії сучасного світу. Крім того, вони політично небезпечні, тому що ведуть до абсолютизації існуючих і майбутніх культурних і політичних рубежів.

Проте важко заперечувати, що державні кордони, які збігаються з контрастними етнічними, релігійними і лінгвістичними рубежами, характеризуються бар'єрними функціями і конфліктністю, часто є фронтальними. Так, особливою конфліктністю вирізняються кордони між православними і мусульманськими районами (у Боснії й інших районах колишньої Югославії, на Кіпрі, Кавказі). Важко заперечувати історичну й політичну роль кордону між східним і західним християнством у Європі, хоча не можна перетворювати його в джерело нового політичного розламу на зразок «залізної зависи» у роки «холодної війни». Також потрібно відзначити активізацію електоральних,

історико-культурних і лінгвістичних кордонів сучасної України, на що вказали попередні вибори Президента країни у 2004-2005 рр.

Сьогодні динаміку розвитку політичних процесів у прикордонних зонах, джерела і фактори сучасних прикордонних конфліктів і їх врегулювання розглядають в історичній ретроспективі задля розуміння їх сучасного стану. Так, не втрачають своєї актуальності і значущості розробки американського політолога К. Боулдінга, який ще в 1962 р. виокремив особливий тип кордонів між макрорегіонами – критичні кордони, такі, що формуються в тих випадках, коли великі держави прагнуть захистити власні інтереси за межами своєї державної території. Кожна держава має за рубежем свій радіус економічного і політичного впливу, негласно визнаний міжнародним співтовариством, що обмежує район її особливої чутливості. Доктрина Монро, що перетворила всю Латинську Америку в «задній двір» США, чи так звана Доктрина Брежнєва – приклади концепцій, що обґрунтовували критичні кордони в минулому. Кубинська ракетна криза 1962 р. чи військове втручання СРСР до Афганістану у 1979 р. є доказами дієвості такої типології та її значення і в теперішній час.

Реакція Росії на розширення НАТО на схід вказує, що історично сильною залишається психологія «оточеної фортеці» – побоювання бути оперезаною ворожими державами, і це обумовлює активізацію образів небезпечних у воєнно-стратегічному відношенні фронтальних кордонів.

Різкі культурні кордони між територіально-політичними системами де-факто можуть збігатися із сучасними державними кордонами і кордонами між економічними і військово-політичними блоками, критичними кордонами (між територіально-політичними системами де-юре), а можуть розсікати територію деяких країн. Нові політичні кордони на всіх ієрархічних рівнях майже ніколи не

виникають на «чистому» місці і вкрай рідко «січуть» старі.

Найчастіше культурні кордони перетворюються в кордони «де-юре». «Розжалувані» кордони де-юре не зникають зовсім, вони виражені в культурному і політичному ландшафті, а іноді навіть візуально цілком помітні на місцевості.

Кордони «де-юре» не завжди збігаються з культурно-політичними рубежами (чи кордонами «де-факто»). Навіть кордони між культурними макрорегіонами можуть «розрізати» державну територію країни. Але кордони «де-факто» можуть за певних обставин (унаслідок розколу країни в результаті значних змін у її політичному режимі) знайти офіційний статус політико-адміністративних чи навіть державних. Культурний кордон, чи кордон «де-факто», виконує, насамперед, зовнішні функції контакту між культурами, тоді як кордони «де-юре» – внутрішні, забезпечуючи політичний суверенітет і територіальну цілісність держави, соціальну і культурну інтеграцію населення.

Розвиток уявлень щодо еволюції категорії «політичний кордон» відповідає процесу ідентифікації суспільства з власними державними утвореннями. Суспільні прагнення та очікування визначають образ, сутність та функцію політичних кордонів. Під час становлення державності виформовується суспільне уявлення щодо власної єдності, і цей процес відбивається у формуванні та політико-правовому узгодженні лінії політичного кордону.

Позитивно оцінюючи досягнення політологічної і правової науки з названої проблеми, слід зазначити, що серед фахівців не існує єдиної думки ні на рівні уявлень про динаміку розвитку політичних кордонів та їх типологію, ні на рівні понятійного апарату. Більшістю авторів поняття «кордони» зводиться до проблем статусу територій. Кордони розглядаються або як елементи національно-культурної ідентичності, самовизначення політичної системи, або як штучні маркери території. Пред-

мет дослідження лімології зводиться до проблем етнонаціональної психології та ідентичності або розширюється до геополітичної проблематики. І якщо в першому випадку предмет дослідження занадто роздрібнюється, то в другому він взагалі втрачається.

Теорії українських авторів із проблем формування території та політичних кордонів України є недостатньо обізнаними сьогодні. Питання кордонів історично набувало якості національної проблеми в країнах усього регіону Центрально-Східної Європи та в Україні. Тому розробка теорії політичних кордонів фактично була елементом концепцій національного самовизначення та концепцій формування територіальної незалежності. Низку міркувань про функції та природу державних кордонів України містять роботи М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, Ю. Липи, С. Рудницького, С. Шелухіна, Д. Яворницького.

Історичний перебіг подій ХХ ст. викреслив проблему політичних кордонів із суспільно-політичних дискусій. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. поняття «кордон» постало темою політичних дебатів. Розробка національної теорії політичної лімології здійснювалася паралельно з процесами демократизації, коли в умовах «перебудови» дослідники зайнялися опрацюванням цієї проблеми. При відсутності монографічних досліджень з цієї проблеми найбільша кількість публікацій випадає на 80-90-і роки. Проблема історичного розвитку та особливостям політико-правового визначення території України та історії формування її політичних кордонів присвятили праці В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук, Я. Дашкевич, В. Кубійович, А. Литвиненко, О. Маркова, В. Парсаданова, Ф. Рудич, С. Сосса, П. Толочко та ін.

Процес договірно-правового оформлення кордону України представлено в працях А. Бондара, А. Буряк, В. Войтенко, М. Дмитрієнко, А. Дьогтяр, В. Кравченко, Б. Лепетюк, М. Трюхан та ін.

На жаль, теоретичне обґрунтування процесів становлення державних кордонів та їх методологічне узагальнення недостатньо мірою представлено в розробках сучасних правознавців і політологів. Це негативно позначається на вирішенні практичних проблем в українському суспільстві.

Сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних кордонів виходять із неможливості вивчати їх тільки на рівні окремих країн. Зростання функціональної ролі кордонів у політичному процесі потребує визначення місця кордонів локальних територіально-політичних систем у системі світових кордонів. Концепції щодо впливу кордонів на політичне життя сучасних країн виходять із потреби аналізу їх ролі в суспільній свідомості. Сталість ідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю) створює підґрунтя для відтворення соціокультурних організаційних форм, які сприяють збереженню цілісності та унікальності суспільства і надають можливість реалізації національно-політичного самовизначення та державного будівництва.

Ключові слова: глобальні процеси, інтеграція, громадянство, політична ідентичність, державна ідентичність

У статті обґрунтовується сталість ідентифікації людини з територіями та їх кордонами, яка створює підґрунтя збереження цілісності та унікальності суспільства, що надає можливість реалізації національно-політичного самовизначення та державного будівництва.

В статтє обосновывается постоянное идентификации человека с территориями и их границами, которое создает почву для сохранения целостности и уникальности общества, что дает возможность реализации национально-политического самоопределения и государственного строительства.

Constancy of authentication of man with territories and their scopes, creating the ground to the conservation of the integrity and unicity of the society that gives the possibility of the national political self-determination realization and state building is grounded in the article.

Література

1. Шемшученко Ю. Проблемы гражданства в процессах формирования социальных моделей будущего / Ю. Шемшученко // Общество и экономика. – 1999. – № 10–11. – С. 323–325.

2. Неклесса А. И. Глобальный град: творение и разрушение. Размышления

об истории, о цивилизации и прогрессе / А. И. Неклесса // Восток. – 2003. – № . – С. 136–155.

3. Ратцель Ф. Народоведение (Антропо-география) / Ф. Ратцель // Классика геополитики. XIX век. – М., 2003. – С. 53–182.

4. Лазар Н. Роль єврорегіонів у розв'язанні етнонаціональних проблем / Н. Лазар // Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації : збірка наукових праць. – Чернівці: Букрек, 2004. – С. 238–246.

5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 35–49.

6. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мысли Пространством / А. Дугин. – М: Арктогея – Центр, 1999. – С. 783–804.